

Spinoza a problém peněz

Hynek Tippelt¹

tippelt@centrum.cz

Summary

Spinoza and the Problem of Money. This paper traces Baruch Spinoza's relationship to the subject of money, both in his theoretical writings and correspondence and in his life. It turns out that this is not a topic that Spinoza dealt with extensively or in depth. Nevertheless, some interesting insights and related arguments can be found in his work. The paper also presents information on the major vicissitudes of Spinoza's life that show his relationship to real money, that is, not to money as a theoretical concept.

V tomto krátkém příspěvku bych se chtěl zamyslet nad poměrem Barucha Spinozy k penězům. Tento z nejslavnějších filosofů většinu života nemohl běžným způsobem vydělávat, a přeci nebyl chudý; dlouho byl a vlastně doposud je nejdůsledněji zatracovaný, nejvíce společensky vylučovaný, a přeci zdaleka nebyl a není vyloučený. Může nám říci něco o tom, jak se k penězům stavět, aniž bychom na nich byli závislí, a současně neupadli do bídy?

Spinoza o penězích

Žádný spis o penězích, obchodu, trhu nebo ekonomice Spinoza nenapsal. Nacházíme jen krátké poznámky, a i těch jen velmi málo. To může překvapovat vzhledem k tomu, že se narodil do rodiny obchodníků. Nebylo to však z důvodu nějakého vnitřního odporu k tématu jako takovému. Vyváženost jeho zkušenosti s obchodem prosvítá například řádky výkladu jednoho z jeho ústředních pojmů, *intuitivního poznání*, a to v druhé poznámce ke čtyřicátému tvrzení druhé části *Etiky*.

Nicméně, ani v dopisech přátelům a známým, jichž se dochovalo poměrně mnoho, neshledáváme o obchod nebo finančnictví žádný velký zájem. Jednou z výjimek je dopis číslo 50, z 2. června 1674, adresovaný bývalému obchodníkovi Jarigovi Jellesovi:

„Knihu, kterou proti mně napsal jeden utrechtský profesor a která vyšla až po jeho smrti, jsem viděl ležet ve výloze knihkupectví. Z toho mála, co jsem si z ní tehdy přečetl, jsem usoudil, že není hodna pročítání, tím méně odpovědi. Proto jsem knihu i jejího autora nechal být. S vnitřním úsměvem jsem se zamyslel nad tím, že ti nejnevědomější jsou vždy nejodvážnější a nejpohotovější vrhnout se do tisku. Zdá se mi, že *křesťané* vystavují své zboží na prodej jako podvodníci, kteří nabízejí vždy nejdříve tu nejhorší

¹ Mgr. Hynek Tippelt, Ph.D., last academic affiliation: Department of Philosophy and Humanities, Faculty of Arts of Jan Evangelista Purkyně University in Ústí nad Labem, Czech Republic. Correspondence: tippelt@centrum.cz.

možnost. O ďáblovi se říká, že je velmi mazaný, ale podle mého názoru jsou triky těchto lidí v mazanosti daleko za ním. Sbohem.“²

V *Etice* tematizuje Spinoza peníze v kontextu štěstí, jehož pojem odvozuje z pojmů radosti a snahy setrvat v bytí. Abychom jeho etické tematizaci peněz dobře rozuměli, je třeba nejprve upozornit, že Spinoza rozhodně nebyl praktickým ani teoretickým asketou. Explicitně se k významu radosti ze života a prostých, nefilosofických způsobů dosahování této radosti vyjadřuje vícekrát, například v poznámce k tvrzení 45 čtvrté části *Etiky*. Samotné tvrzení zní: „Nenávist nemůže být nikdy dobrá.“ (*Etika*, s 198)³ V poznámce k tomuto tvrzení pak Spinoza uvádí:

„Jen temná a politováníhodná pověřivost zakazuje, abychom se radovali ... Naopak čím větší radost pociťujeme, tím přecházíme k větší dokonalosti a tím více se nutně účastníme na božské přirozenosti. Je vlastností moudrého člověka užívat věci a těšit se z nich, jak je to jen možné (nikoli však až k přesycení, protože zde už o žádné potěšení nejde). Říkám tedy, že k vlastnostem moudrého člověka patří osvěžit se a nabírat nových sil střídáním a chutným jídlem a pitím, popřát si vůně a půvabu zelenajících se rostlin, šatu i hudby, sportu, divadla, prostě všeho, čeho může každý užívat, aniž by z toho vznikla nějaká škoda jiným lidem.“ (*Etika*, s. 199)

Obstarání zmíněných způsobů potěšení je v naší (stejně jako Spinozově) společnosti často podmíněno tím, že si je člověk koupí, a tak si lidé obvykle představují, že příčinou jejich spokojenosti jsou peníze. Díky tomu se podle Spinozy peníze dostávají do středu představ lidí o štěstí, což je mate, protože skutečné štěstí je možno nalézt jen jinde. Spinoza se k tomu vyjadřuje v kapitolách 28 a 29 přídatku ke čtvrté části *Etiky*, z nichž vyjímám:

„Hodnota všech věcí se měří penězi, a tak se stalo, že představa peněz ovládá mysl obyčejného člověka nejvíce, protože si nedovede představit žádný druh radosti, který by nebyl doprovázen idejí peněz jako příčinou. Tuto vadu mají jenom ti, kteří touží po penězích ne z potřeby a nutnosti, nýbrž proto, že se naučili umění vydělávat a jsou na ně hrdí. Svému tělu poskytují výživu tak, jak je zvykem, ale velmi skromně, protože se domnívají, že ze svého jmění ztrácejí to, co vydávají na zachování svého

² B. D. Spinoza, *Opera posthuma, quorum series post præfationem exhibetur*, Svazek 1, online: <https://books.google.co.uk>, s. 558, (vlastní překlad). Místo označené hvězdičkami (slovo „křesťané“) je nejisté. Ve vydání, z nějž jsem primárně čerpal, je celé nahrazeno hvězdičkami. Jak upozorňuje Martin Hemelík, „v Bruderově edici *Opera posthuma* jsou umístěny čtyři hvězdičky, v *De Nagelate Schriften* celkem devět teček, kterým předchází určitý člen 'de'. Hemelíkovi se zdá „pravděpodobně, že na tomto místě mohlo původně být slovo 'teologové', popřípadě 'profesoři' nebo nějaký podobný výraz.“ Vydavatelé obou edic podle Hemelíka „usoudili, že bude rozumnější tento větný podmět vypustit.“ (M. Hemelík, *Determinatio est negatio*, in: *elogos*, 2004, poznámka 15, online: <https://e-logos.vse.cz/pdfs/elg/2004/01/06.pdf>. Já se přidržuji úzu anglických překladů, jejichž autoři odhadují, že původní výraz mohl být „křesťané“. Zdá se mi to pravděpodobně jednak proto, že v textu následují srovnání s ďáblem, jednak proto, že kniha, již má Spinoza na mysli, pocházela pravděpodobně od křesťansky orientovaného profesora teologie Regnera van Mansvelta, který na Spinozu útočil kvůli jeho údajnému ateismu (ztotožňování moci Boha a moci Přírody) (srv. M. Hemelík, též text, poznámka 14).

³ Všechny citace ze Spinozovy knihy *Etika* pocházejí z překladu Karla Hubky. Stránkování odkazuje na vydání z roku 2001 v Dybbuk Publishing.

těla. Ale ti, kdo znají opravdový užitek peněz a svůj majetek měří pouze potřebou, žijí spokojeně s málem.“ (*Etika*, s. 224)

Zásadnější Spinozova kritika, která ho staví do rozporu s mnoha jinými novověkými autory (Wootton 2018), spočívá v tom, že honba za bohatstvím je druhem šílenství. V poznámce ke čtyřicátému čtvrtému tvrzení čtvrté části *Etiky*, které zní „láska a žádost mohou být nadměrné“, Spinoza píše:

„Považujeme za duševně choré lidi, kteří někoho vroucně milují a dnem i nocí sní jen o své milované nebo o své milence, protože jsou obvykle jen pro smích. Ale o lakomci, který myslí jen na své peníze, a o ctižádostivém člověku, který myslí jen na svou slávu, a o jiných podobných lidech se nedomníváme, že jsou šílení, protože nám jsou obvykle na obtíž a protože je považujeme za hodné nenávisti. Ve skutečnosti jsou však lakota, ctižádost a smyslnost určitým druhem šílenství, třebaže je mezi duševní choroby nepočítáme.“ (*Etika*, s. 198)

Jakkoli tedy mnozí nepovažují honbu za penězi za chorobnou, je takovou. V definicích afektů ve třetí části *Etiky* také přirovnává lakotu k opilství:

„Opilství je nesmírná žádost a láska k pití. Lakota je nesmírná žádost a láska k bohatství.“ (*Etika*, s. 159)

Afekt je u Spinozy pojmem do jisté míry podobným tomu, jak dnes většinou chápeme emoci. Důležitý rozdíl těchto termínů spočívá v tom, že u Spinozy je každý afekt utvářen nějakým poznáním (ať již pravdivým nebo ne). V tomto smyslu v poznámce ke třicátému devátému tvrzení třetí části *Etiky* píše:

„Lakomec soudí, že nejlepší věc je hojnost peněz a nejhorší chudoba.“ (*Etika*, s. 130)

Dá se tedy říci, že ten, kdo se soustředí na peníze, je šilencem z toho důvodu, že přehlíží skutečné dobro (jímž je v posledku poznání Boha, tedy toho, že Bůh je vším, a že tedy i každý člověk je jeho součástí).

Opakovaně se pak Spinoza v *Etice* věnuje přijímání a odmítání pomoci a darů a upozorňuje, že šetrivost bývá lidem podezřelá. V sedmdesátém tvrzení čtvrté části *Etiky* Spinoza uvádí:

„Svobodný člověk, který žije mezi nevědomými lidmi, se bude snažit, pokud může, vyhnout jejich dobrodiní.“ (*Etika*, s. 215)

V poznámce k tomuto tvrzení píše:

„Často se stává, že je nutné přijmout jejich (nevědomých lidí - HT) dobrodiní a vyslovit jim své uznání tak, jak to odpovídá jejich založení. Sem patří i nutná opatrnost při odmítání jejich dobrodiní, aby se nezdálo, že jimi pohrdáme nebo že se z lakoty bojíme, abychom toto dobrodiní nemuseli oplácet. Tak by naše snaha vyhnout se jejich nenávisti vypadala tak, jako

bychom je chtěli urazit. Proto musíme při odmítání dobrodiní dbát toho, co je užitečné a a co je čestné.“ (*Etika*, s. 216)

Z textu poznámky nemusí být zřejmé, jakéže nenávisti se autor snaží vyhnout. Jak je jasné z důkazu příslušného tvrzení, má na mysli riziko, že dobrodinec, je-li nevědomým člověkem, bude mít dojem, že ten, komu dobrodiní prokázal, si ho dostatečně neváží. Docela dobře jej k takové domněnce může přivést to, že svobodný člověk dobrodiní neoplácí v té míře, která by odpovídala afektům nevědomých lidí, nýbrž snaží se ostatní lidi k sobě připoutat jen přátelskými svazky.

Podobně pak uvažuje Spinoza v poznámce k desátému tvrzení páté části *Etiky*:

„... o marnosti a o nestálosti lidí či jiných takových věcech ... přemýšlíme jen tehdy, jsme-li duševně choří. Takovými úvahami se nejvíce trápí velmi ctižádostiví lidé, kteří ztrácejí naději, že dosáhnou cti, o niž usilují. Chtějí při tom vypadat jako moudří lidé, zatímco soptí hněvem. Proto je jisté, že nejvíce dychtí po slávě ti lidé, kteří si nejvíce stěžují na její zneužívání a na světskou marnost. To však není společné jen ctižádostivcům, nýbrž všem, jimž nepřeje štěstí a jejichž mysl je bezmocná. Lakomec nepřestane mluvit o zneužívání peněz a o špatnosti bohatství, ani když zchudne, a docílí tím jen toho, že bude sám sebe trápit a ukazovat jiným, že se nedovede vyrovnat nejen se svou chudobou, nýbrž i s bohatstvím jiných.“ (*Etika*, s. 237)

Když se člověk soustředí na peníze, podléhá podle Spinozy samým pasivním a víceméně smutným afektům. Přehlíží skutečné dobro – jak bylo řečeno výše – a tak se stává ustrašeným a závistivým, anebo propadá naději. (Naděje není pro Spinozu nijak jednoznačně „pozitivním“, tedy radostným nebo aktivním afektem. Je příslibem smutku, neboť se vztahuje k něčemu, co snad může, ale nemusí být, zatímco skutečná radost a spokojenost se vztahuje k věčnému.) To, že se penězi zabýval Spinoza v *Etice* ve vztahu ke štěstí, a ne k ekonomii, odpovídá motivaci celé jeho filosofie, jak ji vyslovil na začátku *Traktátu o zdokonalení rozumu*. Již v tomto raném textu chápe touhu po bohatství jako překážku nalezení pravého dobra. Pachtění po penězích odmítá zčásti proto, že je nejisté a riskantní, a zčásti proto, že naši touhu po štěstí, jež spočívá v klidu a spokojenosti, jimi nikdy neuspokojíme:

„Když mne zkušenost poučila, že vše, co se často vyskytuje v pospolitém životě, je prázdné a nespolehlivé, a když jsem viděl, že vše, čeho jsem se bál a oč jsem se obával, v sobě nemá nic ani dobrého ani zlého, pokud tím nebyl duch znepokojen, tehdy jsem se konečně rozhodl zkoumat, zda by mohlo být dáno něco, co by bylo opravdovým dobrem a bylo by sdílitelné a co by samo podněcovalo ducha odmítajícího všechno ostatní, či snad dokonce něco, co kdybych našel a získal, těšil bych se z toho věčně stálou a nejvyšší radostí ... pachtění se za ctí, slávou a bohatstvím rozptyluje mysl ..., a to zvláště tam, kde se o ně usiluje kvůli nim samým, protože jsou potom postaveny na místo nejvyššího dobra ... Existují totiž přemnohé příklady těch, již kvůli svému bohatství trpěli pronásledováním vedoucím k násilné

smrti, a rovněž těch, kteří se pro získání moci založené na bohatství vystavili tolika nebezpečstvím, že svou hloupost zaplatili životem.“⁴

Spinozovy peníze

Vylíčené Spinozovy názory mohou vzbuzovat otázku, z čeho vlastně žil. Pomineme-li dětství, zprvu se věnoval obchodu. Po smrti otce v roce 1654 převzal se svým bratrem rodinný podnik, jež spolu provozovali pod jménem „*Bento y Gabriel Despinoza*“. Spinozovu obchodní kariéru ukončila 27. července 1656, kdy mu bylo 23 let, jeho exkomunikace. Ta se obvykle chápe v souvislosti s jeho filosofickými názory, nicméně ty došly známosti, vlivu a patrně i podstatnému vývoji až později. Vyobcování naopak předcházelo několik právních sporů, které se týkaly dědictví po otci. Po něm zbyla nejen firma, ale také nemálo finančních závazků, jichž se Spinoza zprvu ujal a něco splácel, nicméně brzy usoudil, že se otcových závazků musí zbavit.

Roku 1655 se stěhuje k lékaři a bývalému jezuitovi Van den Endenovi a starost o firmu přenechává bratrovi. Odmítá řešení dědických sporů v obci, snad proto, že u rabínského soudu zasedá i manžel jeho sestry, s nímž se soudí taky. Obrací se na civilní úřady a nechává se jako nezletilý (hranice byla 24 nebo 25 let) prohlásit za sirotka. Prostřednictvím přiděleného pěstouna Louise Crayera se v březnu 1656 vzdává veškerých nároků na dědictví po otci, protože se obává, že při přísnějším uplatnění práva by soudní přidělení pohledávky mohlo být pro něj zátěží, kterou by věřitelé mohli použít proti němu. Z dědictví si nakonec přeci jednu věc ponechává, totiž postel rodičů (jež byla pro něj důležitá snad prožitkem prostoru ohraničeného baldachýnem), a tu si podrží do smrti (přestože se ještě stěhoval alespoň šestkrát). Současně přestává platit daň židovské obci, závaznou pro toho, kdo má nějaké jmění nebo příjem, a neúčastní se náboženských obřadů. Představitelé obce mu dokonce nabídli penzi, pokud se ke zvyklostem vrátí, nicméně na to on nijak nereagoval.⁵

Exkomunikační výnos, který byl na Spinozu uplatněn, zahrnoval kromě všech použitelných prokletí také zákaz s ním mluvit nebo si s ním psát, zmínit se o něm i vejít do jeho fyzické blízkosti, a pochopitelně také cokoli od něj koupit i cokoli mu prodat. Podnikatelská činnost rodinné firmy Spinozových přitom naprosto závisela na udržování sítě kontaktů s bankéři a dalšími finančníky v rozsáhlé oblasti severního i jižního Atlantiku (nejvíce obchodovali s Brazílií a Portugalskem; nejčastější komoditou byl cukr; šlo o domluvy typu „Až to tam dovezeš, zaplatí ti to xy“). Spinozovi tedy nezbylo než hledat příjem jinde.

Jak již bylo zmíněno, ještě před svým slavnostním odsouzením v synagoze se přestěhoval k Van den Endenovi. Vstoupil do jeho školy a vedle studia teoretických předmětů se věnoval také broušení čoček do mikroskopů. O Spinozovy technické postupy se následně zajímali mnozí soudobí badatelé a s některými z nich si Spinoza psal. Byl mezi nimi i známý nizozemský vědec Christiaan Huygens, který záhy vymyslel stroj, jímž bylo možno manuální broušení čoček nahradit. Celkově na

⁴ Benedikt Spinoza, *Pojednání o nápravě rozumu*, Praha: Filosofia 2003, s. 35-37.

⁵ Steven Nadler, *Spinoza: A Life*, Cambridge University Press 2001. Nadler sice není hlavním zdrojem těchto i dalších životopisných údajů, chápu jej nicméně jako autoritu, s nímž by bylo nutno se vyrovnat, pokud by něco z předkládaného bylo s jeho líčením v nesouladu.

čočkách Spinoza moc nevydělal, a to do celkového skóre nepočítáme jeho údajně smrtelnou plicní chorobu způsobenou prachem, který při jejich broušení létal kolem. V dopisech současníků o něm vícekrát čteme jako o skromném učenci s mírnou povahou, ale ohnivým intelektuálním zápallem -- který neměl žádnou práci.

Vedle obchodu a broušení čoček se Spinoza živil tím, co bych pracovně označil jako intelektuální agentství. Spinoza byl dobře využitelný jako konceptuální pracovník, tedy tvůrce koncepcí, jež byly využitelné k dalekosáhlému ovlivnění soudobé i budoucí společnosti. George Caffentzis, americký politický filosof, marxista a autonomista, má Spinozu i všechny další významné novověké filosofy (Hobbes, Descartes, Locke, Leibniz) za tajné agenty, informátory (zpravodajce) a propagandisty zároveň a v jedné přednášce výraz intelektuální agent zmínil.⁶ Spinoza zdánlivě nepracoval, ale z něčeho žil, a byť byl skromný, nežil si až tak skromně: někdy měl svůj domek, někdy pronajatý pokoj se stravou, měl poměrně rozsáhlou knihovnu a libůstky jako tabák, drahý šperk, který užíval jako pečetidlo, nebo tu postel s nebesy, kterou minimálně šestkrát stěhoval.

Třetím zdrojem jeho příjmů byly dary jeho známých a přátel (dary, na které možná narážel, když v *Etice* psal o ožehavosti jejich odmítání). Dostával pravidelnou penzi i jednotlivé příspěvky, někdy některé odmítal, někdy přijal jen část. Je třeba říci, že u jeho současníků (dva z nich sepsali své verze jeho životopisu) nejsou zmínky o tom, že by byl společenský, jakkoli někdy čteme, že vítal návštěvníky srdečně. Jednalo se tedy spíše o dary intelektuálních podporovatelů, myšlenkových spřízněnců, nikoli intimních přátel. Známí jsou ti z vlivných kruhů, mezi nimi byli i ti z nejvlivnějších – bratři de Wittové. Dopisoval si s politicky exponovanými figurami jako Henrym Oldenburgem, tajemníkem Královské společnosti, který ho také v 1660 navštívil (a poté seděl ve vězení Toweru). Když Spinoza v politicky bouřlivé době v roce 1670 vydal *Traktát teologicko-politický* (dále *Traktát*), jež co do výsledků můžeme označit spolu s Caffentziselem jako politickou propagandu hájící stanoviska de Wittů,⁷ bylo to anonymně a neví se, kdo vydání platil. *Traktát* vyšel v Hamburku u Kunratha, tedy ve fiktivním nakladatelství, jehož názvem byla označována tehdy vydávaná rosikruciánská literatura, v přebalu geografického spisu (snad pro blízkost geometrie s geografii). V roce 1672 byli de Wittové popraveni, rozsápání, zčásti hned snědeni, zčásti rozprodáni.

Spinoza se každopádně nezaprodal každému. V únoru 1673 jej na svůj dvůr pozval kurfiřt Karel Ludvík a nabídl mu profesuru na nově založené heidelberské akademii. Spinoza nabídku bez váhání odmítl. Ve zvacím dopise radní Fabricius (který sám byl proti pozvání) uvedl podmínku, že svobodu filozofování Spinoza „nezneužije k narušení veřejně stanoveného náboženství“. Fabricius možná věděl, že Spinoza podobnou podmínku musí odmítnout. V *Traktátu* totiž píše:

⁶ George Caffentzis, Lecture: Spinoza and the Philosophy of Money, online: <https://www.youtube.com/watch?v=HLPHwASTUMg>.

⁷ Podle *Traktátu* má vláda právo dohlížet na vnější praktikování náboženství. Církevní koncily a synody v Holandsku podnikly proti tomuto dílu energická opatření. Do roku 1676 se proti němu objevilo nejméně třicet sedm rozhodnutí nebo ediktů.

„Akademie, které jsou zakládány na veřejné náklady, jsou zřizovány ani ne tak proto, aby rozvíjely přirozené schopnosti lidí, jako spíše proto, aby je omezovaly. Ve svobodné pospolitosti se však umění a vědy budou nejlépe plně kultivovat, bude-li každému, kdo o to požádá, dovoleno veřejně vyučovat, a to na vlastní náklady a riziko.“⁸

Na jaře téhož roku jej k sobě do Utrechtu pozval Ludvík II., kníže de Condé, jehož vojska od roku 1672 okupovala velkou část Nizozemska. Spinoza se po určitém váhání, zaznamenaném v dopisech zprostředkovatelů domluvy, vydal z Haagu, stále pod nizozemským velením, do Utrechtu, okupovaného francouzskou armádou. Do Utrechtu dorazil 26. července a zůstal pravděpodobně několik týdnů. Kníže nicméně opustil Utrecht již 25. července – tedy ještě před Spinozovým příjezdem. Nejznámější Spinozův životopisec Colerus uvádí, že Spinoza místo s Condém hovořil s poručíkem Stoupem a že se setkal také s francouzským básníkem Saint Évremondem. Pravděpodobně také hovořil či jednal s několika dalšími místními karteziánsky orientovanými učiteli, kteří se poté zasloužili o šíření jeho myšlenek a díla. Datum Spinozova návratu není doloženo, v každém případě byl v Haagu již koncem srpna. Colerus uvádí, že když se Spinoza vracel domů, shromáždil se dav. Nadávali mu do kolaborantů a zrádců. Spinoza jim odpověděl: „Mnozí vysoce postavení vědí, proč jsem tam byl.“ Přestěhoval se a do smrti v roce 1677 nic nevydal.

Kdo platil *Etiku*?

Závěrem nastíněných poznatků se nenabízí jasná tvrzení, ale spíše otázky: kdo platil *Etiku* a proč vyšla až – a hned – po Spinozově smrti? Domnívám se, že odpovědi jsou již součástí jiného příběhu. Spinoza totiž dost možná nezemřel – v onom roce, jenž bývá obvykle udáván –, ale dál žil, psal a vydělával, a to pod jménem John Locke. Jsem si vědom, že tento návrh je v této lakonické podobě spíše nepřijatelný, nicméně argumentace pro jeho závažnost překračuje rámeček toho příspěvku, omezeného na vylíčení Spinozových názorů na peníze a jeho finančních poměrů, týkajících se období mezi lety 1654 až 1677.

Shrnutí

Příspěvek mapuje vztah Barucha Spinozy k tématu peněz, a to jak v jeho teoretických spisech a korespondenci, tak v jeho životě. Ukazuje se, že nejde o téma, kterým by se Spinoza zabýval široce ani do hloubky. Přesto lze v jeho díle nalézt několik zajímavých postřehů a s nimi souvisejících argumentů. Článek předkládá rovněž informace o zásadních peripetích Spinozova života, jež ukazují jeho vztah k penězům skutečným, tedy nikoli k penězům jako teoretickému konceptu.

⁸ Baruch Spinoza, *Traktát teologicko-politický*, kapitola osmá, odstavec 49.

Literatura a další zdroje

Caffentzis, G., *Lecture: Spinoza and the Philosophy of Money*, online: <https://www.youtube.com/watch?v=HLPwASTUMg>

Nadler, S., *Spinoza: A Life*, Cambridge University Press 2001

Spinoza, B. de, *Etika*, Dybbuk Publishing 2001

Spinoza, B. de, *Opera posthuma, quorum series post præfationem exhibetur*, Amsterdam: Jan Rieuwertsz 1677, online: <https://books.google.cz/>

Spinoza, B., *Pojednání o nápravě rozumu*, Praha: Filosofia 2003

Wootton, D., *Power, Pleasure, and Profit: Insatiable Appetites from Machiavelli to Madison*, Cambridge, MA: Harvard University Press 2018